

Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri*

Mustafa Taş

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Ana bilim dalı Araştırma Görevlisi
m_tas23@hotmail.com

Öz

Hicrî üçüncü asırda yaşayıp *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseriyle hadis tarihine ismini yazdıran İmâm Buhârî, diğer taraftan da *et-Târîhu'l-Kebîr*, *et-Târîhu'l-Evsat* ve *ed-Duafâu's-Sagîr* adlı eserleriyle de ricâl ve cerh-ta'dîl ilminde önemli bir yer edinmiştir. Buhârî ricâl değerlendirmeleriyle cerh-ta'dîl ilminde otorite kabul edilmiş, daha sonra bu alanda eser kaleme alan münekkitler ondan nakilde bulunmuşlardır. Bu çalışma Buhârî'nin ilmî şahsiyeti ve Buhârî dönemine kadar cerh-ta'dîl ilminin doğuşu ve gelişimi ile onun söz konusu ilimdeki yerini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Buhârî, Cerh-Ta'dîl, Ricâl, et-Târîhu'l-Kebîr

The Scientific Characteristics of Bukhari and His Status in the al-Jarh al-Ta'dil

Bukhari, who lived in the 3rd century A.H. and was an important scholar in hadithology with his work *al-Jami al-sahih*, has a significant status for the identification and verification method of the hadiths and hadiths narrators with his such books as *al-Tarikh al-Kabir* and *al-Dhuafa al-Saghir*. As Bukhari was regarded as an authority in the identification and verification of hadiths, he has been shown as a reference by the Islamic critics since then. This study is about the scientific characteristics of Bukhari, and the verification method of hadiths before and after him.

Keywords: Bukhari, al-Jarh al-Ta'dil, Rijal, al-Tarikh al-Kabir

Atıf

Mustafa Taş, Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri, *Marife*, Yaz 2016, 16/1, ss. 87-109

* Bu makale hazırlanmış olduğumuz *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu* isimli doktora tezimizin bir bölümünün yeniden gözden geçirilip düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

a. İlmî Şahsiyeti

Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Buhârî, 13 Şevval 194 (19 Temmuz 810) tarihinde Cuma günü Buhara'da dünyaya geldi.¹ Künyesi Ebû Abdillâh, nisbesi el-Buhârî ve el-Cu'fî'dir.² Buhara yakınlarında bir çiftçi olan Buhârî'nin dedesinin dedesi Berdizbeh,³ İslam ordularının bu bölgeyi fethi esnasında esir alınmıştır.⁴ Dedesi İbrâhim hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır.⁵ Babası İsmâîl'in ise bir hac ziyareti sonrası Medine'de bir süre kalarak İmâm Mâlik'le görüşüp ondan hadis alması, ayrıca Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Abdullah b. Mübârek'ten de rivayetlerinin bulunması onun hadis ilmiyle ilgilendiğini göstermektedir.⁶

Buhârî henüz çocukken babasının vefat ettiği ve hadise dair bazı kitaplarının oğluna intikal ettiği nakledilmiştir. Babasından kendisine kalan kitaplardan biri olan Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'*ini Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'tan (ö. 216/831) dinlemiştir.⁷

Buhârî'nin küçük yaşta hadis ezberlemeye başlamasıyla ilgili olarak kâtibi Muhammed b. Ebû Hâtim, onun şu sözlerini aktarmıştır: "Ben henüz okuma yazma öğrendiğim sırada, bana hadis ezberlemem ilham edildi." Ben kendisine, "O zaman

¹ Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001/1422, II, 324; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403, XII, 392; Şu'ayb el-Arnaût, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1990/1410, XIX, 239.

² el-Cu'fî nisbesi büyük dedesi Berdizbeh'le ilgilidir. Berdizbeh Mecusî idi. O devirlerin âdeti olarak bir kimse birisinin aracılığı ile müslüman olduğu takdirde ona nispet edilerek anılmıştır. Buhârî'nin büyük dedesi Muğîre de zamanın Buhara valisi el-Yemânu'l-Cu'fî vasıtasıyla müslüman olduğundan, aracılığıyla müslüman olduğu şahsa nispet edilerek ona da el-Cu'fî denilmiştir. bk. İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-feyhâ, Dımeşk, 2000/1421, s. 669; İbn Hacer, *Tağliku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Saïd Abdurrahman, el-Mektebü'l-İslâmî, Amman, 1985/1405, V, 384; A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 369; Kâsimî, Muhammed Cemaleddin ed-Dımeşkî, *Hayatu'l-Buhârî*, thk. Mahmud Arnavut, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1992, s. 13.

³ Buhara'da köylülerin dilinde Berdizbeh çiftçi manasına gelmektedir. bk. Hatîb, *Târîh*, II, 330; İbn Mâkûlâ Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts., I, 259; Zehebî, *Siyer*, XII, 391; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 384.

⁴ Zehebî, *Siyer*, XII, 391; Dihlevî, Şah Velîyyullah, *Bustânu'l-Muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu, DİB. Yayınları, Ankara, 1986, s. 184; Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi*, çev. Kemal Kuşçu, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 179.

⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri*, s. 669; Kâsimî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 13; A'zamî, "Buhârî", VI, 368.

⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts., I, 323; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî, *Cüz'un fîhi Tercemetu'l-Buhârî*, thk. İbrâhim b. Mansur el-Haşîmi, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut, 2002, s. 29; Sübkî, Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Sâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1413/1992, II, 213.

⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 330; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 387; Hüseyîni, Abdulmecîd, *el-İmâmu'l-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, Mısır el-Arabiyye, Kahire, ts., s. 27.

kaç yaşındaydın?" diye sordum. O da, "On yaşında veya daha da küçüktüm." diye cevap verdi.⁸

Buhârî, Buhara'da 204/819 yılında Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839), Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî'den (ö. 229/843) hadis olarak başladığı ilim yolculuğunu 210/825 yılına kadar sürdürmüş,⁹ on bir yaşına geldiğinde muhaddis Dâhilî'nin (ö. 242/856) meclislerine devam etmiş, keskin zekâsı ve kuvvetli hâfızası ile herkesin takdir ve hayranlığını kazanmıştır.¹⁰

Buhârî'nin on altı yaşında (210/825) Abdullah b. Mübârek ve Vekî'nin kitaplarını ezberlediği, ayrıca re'y fıkhnı da öğrendiği nakledilmiştir. Yine onun çocuk sayılabilecek yaşlardan itibaren fukahâ ile tartıştığı ve bazı konularda onlardan farklı düşündüğü de rivayet edilmiştir.¹¹ Buhârî, hadis rivayet etmeye başlamasıyla ilgili olarak nasıl bir yol takip ettiğini, "Sahîh rivayetleri sakimlerinden ayırır hale gelmeden, re'y ehlinin kitaplarını incelemeyen, hadis rivayeti için ders vermeye başlamadım."¹² sözleriyle dile getirmiştir.

Buhârî 210/825 yılında annesi ve ağabeyi ile beraber hacca gitmiştir.¹³ Bir süre sonra kardeşi ve annesi memleketlerine geri dönmüş ancak Buhârî ilim talebi için Mekke'de kalmıştır.¹⁴ O burada Mekke'nin ünlü hocalarından, Ezrakî (ö. 212/827) ile İsmâîl b. Sâlim'in (ö. ?) derslerine katılmıştır. Daha sonra bu maksatla devrin önemli ilim merkezlerini dolaşmaya başlamıştır. Buhârî bu seyahatleri hakkında şunları söylemiştir:

Basra'da beş yıl kaldım. Bu arada yanımdaki hadisleri tasnif ediyor, hangi bilginin nereye konması gerektiği üzerinde düşünüyordum. Bu esnada her sene hacca gidiyor, tekrar Basra'ya dönüyordum. İkişer defa Suri-

⁸ Hatîb, *Târîh*, II, 324; Zehebî, *Siyer*, XII, 393; Sübkî, *Tabakât*, II, 216; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 669; Siddîkî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966, s.157-158.

⁹ Sandıkcı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında HADİS*, DİB, Ankara, 1991, s. 447-448. İslâm öncesi dönemden itibaren Buhara'da eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte dinî kurumlar aracılığıyla da olsa yapıldığı ifade edilmiştir. İslâmî dönemde ise, bu faaliyet küttab, ev ve mescidlerde yürütülmüş ve buralarda verilen dersler daha ziyade dinî ağırlıklı olmuştur. Ayrıca İslâmın öğrenilmesi yolunda önemli adımlar atmış bulunan Buharalı âlimler, onun anlaşılması noktasında ortaya çıkan tartışmalarda da etkin rol oynamış ve Buhara kelâmî tartışmalara merkezlik etmiştir. Buhara, ashâb-ı hadis ve ashâb-ı rey gibi çeşitli grupların; imanın tanımı, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi hususlarda yaptığı tartışmalara sahne olmuş ve bu konularda birçok eser kaleme alınmıştır. Bu konuda bk. Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 350. krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehidân, Riyad: Dâru's-samiği, 1998/1418, I, 11. (muhakkikin mukaddimesi)

¹⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 334; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 244; Sübkî, *Tabakât*, II, 217.

¹¹ Hatîb, *Târîh*, II, 325; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 243; Zehebî, *Siyer*, XII, 393, 401; Sübkî, *Tabakât*, II, 216; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 669; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 387.

¹² Zehebî, *Siyer*, XII, 416; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 419; İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdilkerim, *Tahrîcu'l-Ehâdisil-Merfû'ati'l-Müsnedeti fi Kitâbi't-Târîhi'l-Kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din 1991/1412, I, 34.

¹³ Hatîb, *Târîh*, II, 325; Zehebî, *Siyer*, XII, 393; Zehebî, *Târîh*, XIX, 243.

¹⁴ Zehebî, *Terceme*, s. 31; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 669.

ye'ye, Mısır'a ve Cezîre'ye, birkaç defa da Basra'ya gittim. Kûfe ve Bağdat'ı ise hadis âlimleri ile birlikte sayılamayacak kadar çok ziyaret ettim.¹⁵

Buhârî ayrıca Vâsıt, Buhara, Merv, Herat, Belh, Nişâbur, Kaysariyya, Askalân, Hıms ve Horasan gibi yerlere de ilmî yolculuklar yapmıştır.¹⁶ Buhârî'nin söz konusu edilen bu seyahatleri esnasında çok sıkıntı çektiği de nakledilmiştir.¹⁷ Onun Mısır'dan Maveraünnehir'e kadar geniş bir coğrafyada ilim talep etmek için seyahat ettiği görülmektedir. Onun ilmî ve fikrî birikimini elde etmesinde hocalarının, döneminin önemli ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerin ve buralarda katıldığı ilmî meclislerin önemli bir katkısının olduğu söylenebilir. Buhârî bu muhaddisler sayesinde râvileri değerlendirirken kullanacağı birçok veriyi de toplamıştır.

Buhârî'nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphaneye meydana getirdiği ve bu yolculukları esnasında kitaplarını imkân nispetinde yanında taşıdığı nakledilmiştir. Hizmetçisinin, onun odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyumayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl iki yüz bin hadis kaydetmiş olduğunu¹⁸ söylemesi de Buhârî'nin ilmî zenginliğini ifade etmektedir.

Buhârî'nin hadis ilminde önemli bir konum elde etmesinde öğrenmeye karşı duyduğu büyük istek yanında ezber gücü de önemli bir rol oynamıştır. Buhârî'nin çağdaşı muhaddislerden Hâşid b. İsmâîl'den (ö. 261/874) aktaracağımız rivayet Buhârî'nin hâfıza gücü hakkında bir fikir vermektedir:

Buhârî, hadis öğreniminde benim arkadaşımды. Beraber o zamanın hocalarının derslerine gitmeye devam ettik. Buhârî (o dönemde) hiç kalem/divit taşımaz ve hadisleri yazmazdı. Biz ona, "Bu gidiş-gelişten ne fayda olacak? Dersi yazmazsan, dinlediklerin hatırından çıkar, kulağın birinden girer ötekenden seni terk eder." dedik. On altı gün sonra, "Siz beni çok rahatsız ettiniz. Gelin bakalım, yazdıklarınızı getirin, benim hâfızamdakilerle karşılaştıralım." dedi. O güne kadar çok sayıda hadis yazmıştık, hepsini ezbere okudu. O kadar doğru okudu ki, biz yazdıklarımızı onun okuduklarından düzelttik. Sonra bize, "Siz benim boşuna geldiğimi zannediyordunuz değil mi?" dedi. O gün kanaat getirdim ki, "Bu talebe ilerde mühim bir kişi olacak ve hiç kimse ona ayak uyduramayacak."¹⁹

Buhârî'nin Süleyman b. Harb'ın (ö. 224/838) meclisinde iken bir şey yazmadığını görenlerin bunu yadırgaması üzerine onun Buhara'ya döndüğünde ezbe-

¹⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 322; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 388; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dımeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Dâru'l-fikr, Beyrut, ts., LII, 72.

¹⁶ Hatîb, *Târîh*, II, 322; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 388; İbnü'l-İmâd, Şihâbüddin Ebî'l-Felâh Abdilhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut-Muhammed el-Arnâvut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1988/1408, III, 253. Bu şehirler hakkında bk. Muzâhirî, Takiyyuddîn en-Nedvî, *el-İmâmu'l-Buhârî İmâmu'l-Huffâz ve'l-Muhaddisîn*, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1994/1415, s. 39-40.

¹⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 332; Zehebî, *Târîh*, XIX, 243-244.

¹⁸ Zehebî, *Siyer*, XII, 411-412; A'zamî, "Buhârî", VI, 369.

¹⁹ Hatîb, *Târîh*, II, 334; Zehebî, *Târîh*, XIX, 244; Sübkî, *Tabakât*, II, 217; Dihlevî, *Bustânu'l-Muhaddisîn*, s. 185.

rinden yazacağı şeklinde nakledilen rivayet de onun hâfıza gücünü göstermektedir. Bir başka rivayete göre Buhârî, bir hadis kitabını eline alır, süratli bir şekilde mütalaâ eder, kısa sürede o kitapta geçen hadislerin baş kısımlarını ezberledi. İbn Hacer de bu nedenle Buhârî'nin ezber gücünden övgüyle söz etmektedir.²⁰

Buhârî'nin hadis bilgisi, bir keresinde yüz kadar hadisin sened ve metinleri karıştırıldıktan sonra kendisine okunarak bu hadisler hakkında ne diyeceği sorulmak suretiyle sınanmıştır. O da hepsini ezberden düzeltmiş ve soranların hayranlıklarını kazanmıştır.²¹

Buhârî hem memleketinde hem de ilim yolculuklarında karşılaşmış ders aldığı âlimlerden de istifade etmiştir. Buhârî'nin ilim aldığı hocaları ile ilgili olarak bin seksen (1080) hocadan hadis yazdığı, bunların arasında muhaddis olmayanların bulunmadığı nakledilmiştir.²² Bu ise Buhârî'nin, hocalarını titizlikle seçtiğine işaret etmektedir.

Buhârî, sağlığında layık olduğu şöhret ve itibara ulaşmış, bu sebeple çok sayıda kimse kendisini dinlemiş, hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ders alan muhaddislerin sayısı oldukça fazladır. Firebrî (ö. 320/932) ondan *el-Câmî'u's-Sahîh'i* doksan bin kişinin dinlediğini söylemiştir.²³ Çeşitli şehirlerde icra ettiği ders meclislerinde binlerle ifade edilen dinleyici bulunduğu da rivayet edilmiştir. Ondan ilim alan ve rivayette bulunan talebeleri arasında Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Sâlih Cezere (ö. 293/906), Neseffî (ö. 295/908), Firebrî (ö. 320/931), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Huzeyme (ö. 311/922) zikredilebilir.²⁴

Buhârî'yi yakından tanıyan âlimlerin onun hakkındaki övgü dolu ifadeleri ve bazı ilmî konularda Buhârî'yi hakem tayin edip ona danışmaları, onun ilmî şahsiyeti ve otoritesi hakkında bir fikir vermektedir. Bu bağlamda onun Basralı hocalarından ve "Emîrül-müminin fi'l-hadis" lakaplı muhaddislerden biri olan Ali b. el-Medîni'ye, "Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor" demişlerdi. Ali b. el-Medîni'de, "Siz ona bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" karşılığını vermiştir. Diğer bir hocası Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/863) ise onun bilmediği hadise hadis denilemeyeceğini ifade etmiştir. Hocalarından Muhammed b. Selâm el-Bikendî (ö. 225/839) ile Abdullah b. Yûsuf et-Tinnisî (ö. 218/833) hadis kitaplarını ona tashih ettirmişlerdir. Humeydî de (ö. 219/834) hadise dair bir meselede muhaddislerden biriyle anlaşmazlığa düşünce henüz on sekiz yaşında

²⁰ Zehebî, *Siyer*, XII, 416; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 391, 415; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 53.

²¹ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürcânî, *Esâmî men Revâ anhum Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*, thk. Amir Hasan Sabrî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1994/1414, s. 53; Hatîb, *Târîh*, II, 340-341; Zehebî, *Terceme*, s. 42; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 414.

²² Zehebî, *Terceme*, s. 35-36; Zehebî, *Siyer*, XII, 395; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389; Ebû Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafası I*, trc. Mehmed Görmez-M. Emin Özafşar, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990, s. 71. Ayrıca bu konuda erken dönemden itibaren müstakil iki çalışma için bk. İbn Adî, *Esâmî*, thk. Amir Hasan Sabrî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1994/1414; İsbahânî, Muhammed b. İshak b. Mende, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fariyâbi, Mektebetu'l-kevser, Riyad, 1991.

²³ Zehebî, *Terceme*, s. 36-37; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 686.

²⁴ Zehebî, *Târîh*, XIX, 241; Sübkî, *Tabakât*, II, 215; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 686; Hâlid b. İbrahim b. Süleyman er-Rûmî, *Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fî Sahîhihi*, Dâru kunûz İşbilyâ, Riyad, 2015/2436, s. 18-19.

bulunan talebesi Buhârî'yi hakem tayin etmiştir.²⁵ Kaynaklarda zikredilen rivayetlere göre Buhârî, hem kendi dönemi hem de sonraki dönem muhaddisleri tarafından takdirle karşılanmış, kendisinden övgüyle söz edilmiştir.

Buhârî'nin eserleri de hadis ilmindeki otoritesini göstermektedir. Buhârî hadis ilminin çeşitli alanlarında çok sayıda eser kaleme almıştır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh, et-Târîhu'l-Kebîr, et-Târîhu'l-Evsat* ve *ed-Duafâu's-Sagîr* adlı eserleri dışında kaynaklarda zikredilen eserlerinden bazıları günümüze kadar gelmiş, bazıları ise günümüze ulaşmamıştır.²⁶

İlim yolculukları sonrası Nîşâbur'dan kendi memleketi olan Buhara'ya gelen Buhârî, saygıyla karşılanır. Şehrin biraz dışında çadırlar kurulu. Âlimler başta olmak üzere halk hadislerini dinlemeye başlarlar. Buhârî evde, mescidde dahası uygun her ortamda hadis rivayet eder ve dersleri büyük bir ilgi ile takip edilir.²⁷ Bu dönemde halku'l-Kur'an²⁸ konusuyla ilgili olarak Muhammed b. Yahya ez-Zühli (ö. 258/871) ile arasında problem çıkar.

Diğer taraftan Buhârî ile Buhara emiri Hâlid b. Ahmed ez-Zühli (ö. 270/883) arasında da bir sorun ortaya çıkar. Kaynakların bildirdiğine göre Hâlid b. Ahmed ez-Zühli, Buhârî'nin Nîşâbur'dan Buhara'ya dönüşünden sonra ondan iki istekte bulunur. Buhara emirinin ilk isteği, Buhârî'nin kitaplarını alıp kendisine ve çocuklarına okumak üzere saraya gelmesiydi. Buhara emiri Hâlid b. Ahmed, Buhârî'den olumlu bir cevap almayınca²⁹ bu sefer de çocukları için saray dışında, mescidde özel bir saat tahsis etmesini, öteki öğrencilerden ayrı bir saatte kendilerine ders vermesini ister. Buhârî bu teklifi de, "Özel ders verecek kadar bol zamana sahip değilim." diyerek reddeder.³⁰ Emir bu isteklerinin temelinde, Buhârî'nin üstün ilmî seviyesi, toplumda gördüğü itibar, verdiği derslerin toplumda meydana getir-

²⁵ Buhârî hakkındaki bu övgü ifadeleri için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 337-338; Zehebî, *Târîh*, XIX, 246, 254, 259; Sübkî, *Tabakât*, II, 218; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 400-409; Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 376. Buhârî'nin ilmî şahsiyeti hakkında bk. Ramazan Ayyvalı, "Büyük Türk-İslâm Âlimi İmâm Buhârî'nin ilmî Şahsiyeti", *Uluslararası Sempozyum*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, ss. 101-107; Âdil Muhtâr Tâhir, "el-Müessirâtu'l-İctima'iyye fi Şahsiyeti'l-İmâmî'l-Buhârî", *Mecelletu külliyyeti usûlî'd-dîn*, 1428, ss. 75-91.

²⁶ Buhârî'nin eserleri için bk. İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 686; İbnü'n-Nedîm Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-me'rife, Beyrut, 1398/1978, I, 286; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hedyyetu'l-Arifn Esmâu'l-Müellifin Âsârü'l-Musannifin*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1955, II, 10; Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Câmî'atu'l-İslâmiyye, Riyad, 1991/1411, I, 225 vd.; Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Dâru'l-me'arif, Kahire, ts. III, 163 vd.; Hüseyinî, Abdulmecîd Hâşim, "Müellefâtü'l-İmâmî'l-Buhârî", *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ss. 41-45.

²⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 687; Canan, İbrahim, *Hadis Usulü ve Târîhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 180.

²⁸ Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâm terimidir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 371-375. Buhârî'nin mihne döneminde yaşadıklarına daha sonra değinileceği için burada yer verilmeyecektir.

²⁹ Buhârî'nin Buhara valisine cevabı için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 355-356; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 687-688.

³⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 355; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 687-688; Çakan, İsmail L., *Müslüman Kimliği, Buhârî'nin Kitap ve Sünnet'e Bağlılık Bölümü Çerçevesinde*, MÜFAV., İstanbul, 2011, s. 234-235.

diği etki, eserlerinin metot ve muhtevasıyla ön plana çıkması gibi hususlar etkili olmuştur diyebiliriz.

Neticede uzun yıllar süren ilim yolculukları sonunda Buhârî, Nişâbur'a yerleşmek istemişse de Muhammed b. Yahya ez-Zührlî'nin hasmâne rekabeti yüzünden Nişâbur'u ve sarayında hadis hocalığı yapmayı kabul etmediği için de Hâlid b. Ahmed ez-Zührlî tarafından Buhara'yı terk etmeye mecbur bırakılmıştır. O da Buhara yakınlarındaki Hartenk'e yerleşmiş ve 256/870 yılında Ramazan bayramı gecesi altmış iki yaşında vefat etmiştir.³¹

Kısaca ortaya koymaya çalıştığımız Buhârî'nin altmış iki yıllık ömrünün büyük bir kısmının ilim ve özellikle de hadis yolunda geçtiği görülmektedir.

b. Cerh-Ta'dîl İlmî

Sözlükte "yaralamak, yarayı deşmek"³² gibi anlamlara gelen cerh, terim olarak bir râvinin, tenkidi gerektiren bir kusurunu ortaya çıkarıp hem kendisini hem de rivayetini reddetmek demektir.³³ Doğrulamak, düzeltmek ve adâletle hükmetmek³⁴ anlamındaki ta'dîl ise, bir râvinin adâlet sahibi olduğunu tespit edip rivayetini kabule değer görmektir.³⁵

Cerh-ta'dîl ilmi birtakım özel lafızlar kullanarak rivayetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin hallerinden ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerinden bahseder.³⁶ Yani bu ilimle râvilerin doğruluk ve güvenilirlik yönlerinden durumları ortaya konur ve böylece naklettikleri hadis hakkında bir hüküm verilmiş olur.³⁷

Cerh-ta'dîl ilminde şahıslar hakkında hüküm vermek söz konusu olması sebebiyle kişiler hakkında konuşmak, yani giybet İslam'da yasaklanmış olmasına

³¹ İbn Adî, *Esâmî*, s. 62; Hatîb, *Târîh*, II, 357; Zehebî, *Siyer*, XII, 466; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 688. Ayrıca bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitabiyât, 2007, ss. 117-139.

³² Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir *Muhtârü's-Sihâh*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2014/1435, s. 103; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru-sadr, Beyrut, ts., II, 422; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 71.

³³ Bk. Humeysî, Abdurrahman b. İbrâhim, *Mu'cemu Ulûmî'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Dâru İbn Hazm, Cidde, ts., s. 84; İtr, Nüreddîn, *Usûlü'l-Cerh ve t-Ta'dîl ve İlmü'r-Ricâl*, Tab'atun muvesseâ, Dimeşk, 1427/2007, s. 7; Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2009, s. 48; Âşıkutlu, Emin, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 394; Eren, Mehmet, *Hadis İlmінде Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM. Yayınları, İstanbul, 2012, s. 509.

³⁴ Râzî, *Muhtâr*, s. 372; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 430.

³⁵ Bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 73; İtr, *Usûl*, s. 8; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 412; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 201.

³⁶ Bk. Hatîb, *el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye*, Medine ts., s. 38; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Hanzali er-Râzî, *Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l Cerh ve t-Ta'dîl*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1952/1371, ب; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 582; Kannûcî, Ebî't-Tayyib es-Seyyid Sıddık Hasan Hân, *el-Hittâ fi Zikri Sihâhi's-Sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî, Dâru'l-ceyl, Beyrut, ts., s. 150; Âşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmî*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 1997, s. 18; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394.

³⁷ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV., İstanbul, 2009, s. 82; Kırbaçoğlu, M. Hayrî, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 147; Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis İlmінде Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 36.

rağmen, cerh ve ta'dîlin dinin korunmasına yönelik hayır amaçlı bir bilimsel faaliyet olması dolayısıyla asla gıybet sayılamayacağı kabul edilmiştir.³⁸

Hadis ilminde sened zikretme sisteminin (isnad) geliştirilmesi de sorumluluk duygusu ve bilimsel dürüstlüğün sonucu olarak görülmüştür. Çünkü bu sistemin anlamı, hadis metnini nakledenleri tetkik ve tenkide açık tutmak demektir. Bu sebeple isnad, medâr-ı ilm-i hadis (hadis ilminin üzerinde durduğu temel)³⁹ diye tanımlanmıştır. Nitekim Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) bununla ilgili olarak, "İsnad dindedir. Eğer isnad olmasaydı, herkes aklına geleni rastgele rivayet etmeye kalkışır." ⁴⁰ demiştir. Münekkitlerin uyguladığı bu isnad tenkit sisteminin, hem eleştirenler hem de eleştiriye uğrayanlar açısından olumlu ve olumsuz insanî özellikleri bünyesinde barındıran ve göreceli/değişken kanaatler taşıyan yeni değerlendirme ve gelişmelere açık dinamik bir sürecin ifadesi biçiminde algılanmasının gerektiği belirtilmiştir.⁴¹ Nitekim münekkitlerin bir râvi hakkında farklı hükümler vermesi keyfi olmayıp, bir münekkidin bilmediğini diğersinin öğrenmiş olmasından veya aynı münekkidin bir şahıs hakkında değişik zamanlarda farklı bilgiler elde etmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer sebep ise tenkit hususunda titizlik açısından hadis münekkitlerinin farklı tavır içinde bulunmalarıdır.⁴² Yani râviler hakkında verilen hüküm içtihadîdir. Nasıl ki fukahâ içtihat ederek farklı hükümlere ulaşmışlarsa münekkitler de ricâl hakkında verdikleri hükümlerle farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.⁴³

Cerh-ta'dîl ilmi, hadis ilimlerinin temel direği olarak kabul edilmektedir. Çünkü hadisin sahihi zayıfından, geçerlisi geçersizinden bu ilim sayesinde ayırtdedir.⁴⁴ İbnü'l-Medîni, hadis ricâlini bilmeyi ilmin yarısı olarak değerlendir-

³⁸ Bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 38-39; İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn İtr, Dâru'l-melâh, I, 44-46; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûnî Mustalâhîl-Hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1987/1407, s. 113; Okıç, M. Tayyip, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 200; Cerhin gıybet olup olmadığı hakkında bk. Gürler, Kadir, "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 2004, S. 3, ss. 33-48.

³⁹ Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ila Ma'rifeti Usulî'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2009, s. 84; Zebîdî, Zeynüddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ter. Ahmed Naim, DİB. Yayınları, Ankara, 1987, s. 71. (*Tecdî Mukaddimesi*); Eren, "Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları", s. 17.

⁴⁰ Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2010/1430, Mukaddime 7.

⁴¹ Osman Güner, "Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 2, S. 1, Yıl 2004, s. 134, 137.

⁴² Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, MÜFAV. Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21; Abdülazîz Ahmed el-Câsim, "Davâbitu Ehlü'l-Cerh ve't-Ta'dîl fî Takdîmî'r-Ruvât Ba'dîhim 'alâ Ba'd", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, 1426/2005, S. 18, ss. 459-491.

⁴³ Bk. Tehânevi, Zafer Ahmed, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebü Gudde, çev. İbrahim Canan, Silm Matbaası, İzmir, 1982, s. 56; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 21; Karahan, Abdullah, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Sır Yayıncılık, Bursa, 2005, s. 165.

⁴⁴ Hammâde, Fârûk, *el-Menhecû'l-İslâmî fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru't-taybe, Riyad, 1997/1418, s. 15; Cevâbî, Muhammed Tâhir, *el-Cerh ve't-Ta'dîl Beyne'l-Müteşeddine ve'l-Müteşâhîlin*, ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-kitâb, 1997, s. 23; Aşıkkuşlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 61.

miştir.⁴⁵ Bu yüzden cerh ve ta'dîl ilminin, hadis ilimlerinin önemli bir bölümü olduğunu söylemenin mübalağa sayılmayacağı belirtilmiştir.⁴⁶

Cerh-ta'dîl ilmi hakkında zikredilen bu genel bilgilerden sonra cerh-ta'dîl ilminin doğuşu ve geçirdiği aşamalar yani gelişim seyrine ana hatlarıyla değinmek istiyoruz. Nitekim bu husus Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodunu değerlendirmede önem arz etmektedir.

1. Buhârî Dönemine Kadar Cerh-Ta'dîl İlminin Doğuşu ve Gelişim Seyri

Cerh-ta'dîl ilmi diğer ilimler gibi kendi tabii seyrinde gelişen olaylar neticesinde ortaya çıkmış ve sistemleşmiştir. Buhârî'nin yaşamış olduğu hicrî üçüncü asırda ise altın çağını yaşamıştır. Aşağıda Buhârî dönemine kadar cerh-ta'dîl ilminin doğuşu ve gelişim seyri anahatlarıyla zikredilecektir.

1.1. Hz. Peygamber ve Sahâbe Dönemi

Cerh-ta'dîl ilminin doğuşuna ve gelişimine insan zaafî ve hadis uydurmacılığı gibi iki ana etkenin sebep olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷ Kur'an'ı Kerim'e göre insan-öğlü yaratılmışlar içerisinde en mükemmel varlık olmasının yanısıra⁴⁸ hata yapma, unutmaya ve yanlışlık gibi beşerî zaafılardan tamamen korunmuş değildir.⁴⁹ Bu nedenle hadisleri nakleden râvilerin birer insan olarak bu gibi zaafılardan dolayı hata yapma ihtimalleri vardır. Cerh-ta'dîl ilminin ortaya çıkışını hazırlayan ilk ve en önemli sebebin, râvilerin bu tür beşerî zaafıları olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Ayrıca fitne olayına kadar cerh-ta'dîl faaliyetlerinin büyük ölçüde râvilerin yaratılış gereği maruz kaldıkları insanî zafiyetlere yönelik olduğu belirtilmiştir.⁵¹

Kur'an'ı Kerim'in ortaya koyup üzerinde önemle durduğu prensipler, Hz. Peygamber ile ashâbının söz ve davranışlarına yansımıştır. Nitekim sünnetteki tenkit yöntemi de Kur'an'ın bu ilkeleri doğrultusunda haberleri araştırmak, sor-

⁴⁵ Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Va'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fikr, Kahire, 1984/1404, s. 320.

⁴⁶ İkrâmullah İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni ve Menhecuhu fî Nakdi'r-Ricâl*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1996/1413, s. 481; Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394; a. mlf., *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 61.

⁴⁷ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 27; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394; İsmâ Ahmed el-Beşîr, *Usûlu Menheci'n-Nakd 'inde Ehli'l-Hadîs*, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut, 1412/1992, s. 8.

⁴⁸ İsrâ 17/70; 95/Tin/4. Ayetin tefsiri için bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil'i Âyi'l-Kur'an*, thk. Mektebu tahkîk, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2013/1434, XV, 306-307.

⁴⁹ Bakara 2/286; 4/Nisa/28. Ayetlerin tefsiri için bk. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbidîn Ömer b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2011/1432, I, 603; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-hadîs, Kahire, ts., I, 175.

⁵⁰ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 27. Benzer bir değerlendirme için bk. Yücel, Ahmet, *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, MÜİFAV., Yayınları, İstanbul, 1996, s. 102.

⁵¹ Hammâde, *el-Menhec*, s. 94-95; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28; Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi*, s. 516.

mak, uyanık ve dikkatli olmak, doğru olmakla emretmek ve yalandan sakındırmak şeklinde tespit edilmiştir.⁵²

Hadis rivayet edenlerin, Hz. Peygamber henüz hayatta iken araştırıldıklarına dair çeşitli rivayetler nakledilmektedir. Ancak cerh-ta'dîl ilminin çekirdeğini oluşturan bu ilk tenkitler, kalbi tatmin ve güven pekiştirmek amacıyla çok dar bir alanda yapılmaktaydı.⁵³ Hadis kitaplarında bunlarla ilgili birçok rivayet bulma imkânı olmakla birlikte sadece bir fikir vermesi için aşağıda bir örneğe atıfta bulunulacaktır:

Hz. Peygamber dört rekât kıldırması gereken bir namazı iki rekât kıldırınca kendisine Zülyedeyn denilen bir sahâbî, “Ya Resûlallah! Namaz kısaldı mı yoksa unuttunuz mu?” diye sorunca Hz. Peygamber Süleimî'ye, “Unuttuğum bir şey yok, namaz da kısalmadı.” dedikten sonra yanındakilere dönerek, “O doğru mu söylüyor?” diye sormuş, “Evet” cevabını alınca kalkıp iki rekâtı tamamlamıştır.⁵⁴

Sahâbenin naklî bilgilerin doğruluğunu araştırma konusundaki hassasiyeti Hz. Peygamberin vefatından sonra artarak devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) mirasla ilgili bir meselede hadis nakleden Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) şahit istemesi,⁵⁵ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) bir eve girerken izin istemenin üç kere olduğunu Hz. Peygamber'den nakleden Ebû Mûsâ el-Eşârî'den (ö. 42/662) şahit getirmesini istemesi⁵⁶ bu konuda verilen örneklerden bir kaçıdır.⁵⁷

⁵² Hammâde, *el-Menhec*, s. 29-30; Hasan Fevzî Hasan es-Sa'îdî, *el-Menhecü'n-Nakdî 'inde'l-Mutekaddîmîn mine'l-Muhaddisîn ve Eserü Tebâyuni'l-Menhec*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Aynu'ş-Şems, 1996, ss. 84-9; Hatiboğlu, Mehmed Said, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, OTTO Yayınları, Ankara, 2015, s. 41.

⁵³ A'zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-Nakd 'inde'l-Muhaddisîn Neş'etuhu ve Târîhu*, Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1990/1410, s. 7, 10; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, s. 292; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 29; Muhammed Züheyr Abdullah el-Muhammed, *İntikâ'u's-Şuyûh 'inde'l-Muhaddisîn Hatta Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî'l-Hicrî ve Eserûhu fî'l-Hükmi ale'r-Rivâyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmî'atu'l-Yermük, 1426/2005, s. 39-40.

⁵⁴ Buhârî, *el-Câmî'u'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., er-Risâletu'l-âlemiyye, Beyrut, 1432/2011, Salât 88; Sehv 3. Diğer örnekler için bk. Müslim, Hac 147; İmân 10; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsîrüddîn el-Elbânî, el-Mektebetu'l-me'arif, Riyad, ts., Zekât 2; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, *Sünenü Nesâî bi-Şerhi'l-Hâfiz Celâleddîn es-Süyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâmî's-Sindî*, thk. Mektebu tahkîki't-türâsi'l-İslâmî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts., Sıyâm 1; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, Dâru'l-muğnî, Riyad, 1420, Tahâret 1.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, (Me'âlimü's-Sünen ile birlikte) haz. İzzet Ubeyd ed-De'as-Âdil es-Seyyid, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1997/1418, Ferâiz 5; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, el-Mektebetu'l-asriyye, Beyrut, 2013/1434, Ferâiz 4. Bu gibi rivayetler dolayısıyla Hz. Ebû Bekir, haberlerin kabulünde ihtiyatlı davranan ilk kişilerden biri olarak kabul edilmiştir. bk. Zehebî, *Kitâbu Tezkireti'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1954/1374, I, 2; Abdusselâm Mübârekpûrî, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul'alîm b. Abdul'azîm el-Bestevî, Dâru'l-'alemi'l-fevâid, Mekke, 1422, II, 562.

⁵⁶ Buhârî, İsti'zân 13; Tirmizî, İsti'zân 3; Müslim, Edeb 34-37.

⁵⁷ Bu konudaki diğer örnekler için bk. A'zamî, *Menhec*, s. 50 vd.; Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler*, DİB. Yayınları, Ankara, ts., s. 28; Âşikkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, VII, 395; Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Samsun, 2001, ss. 272-304; Hatîb, Muhammed Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, çev. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 118-129; Nuh,

Sahâbenin zabtına yönelik tenkitlerde “yanıldı”, “hata yaptı” ve “unuttu” gibi mazi sigaların kullanılması, onların hıfz yönüyle yanılmalarının devamlı vasıfları olmadığını, birkaç hadisle sınırlı olduğunu göstermektedir.⁵⁸ Ashâb-ı kirâm'daki bu tesebbüt ve taharri prensibi, neticede hadis metinlerinin sıhhati hakkında hüküm vermeye vesile olmuş ve sadece Müslümanlara has bir sistemin, bir metodolojinin geliştirilmesini sağlamıştır.⁵⁹

Sahâbeden râvi tenkidiyle meşgul olanlar ile ilgili olarak Hâkim en-Nîsâbü'rî, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali (ö. 40/660) ve Zeyd b. Sâbit'i (ö. ?45/665) saymaktadır. Hâkim en-Nîsâbü'rî bu sahâbîlerin cerh ve ta'dîl faaliyetinde bulduklarını, rivayetlerin sahîh ve sakimi hakkında araştırma yaptıklarını ifade etmiştir.⁶⁰

İbn Hibbân ise râviler hakkında ilk araştırmayı yapanlar olarak Hz. Ömer ve Hz. Ali'yi zikretmiştir. İbn Hibbân, Zeyd b. Erkam (ö. 66/685 veya 68/687) ve İbn Abbâs'ı (ö. 68/687) da hadis rivayetinde titiz davranan kişiler olarak nakletmiştir.⁶¹

İbn Adî de “sahâbe, tâbiûn, tebeu't-tâbiîn ve daha sonrakilerden günümüze kadar şahıs şahıs yalanı ortaya çıkan kimsenin tekzipini caiz görenlerin zikredilmesi” başlığı altında sahâbe neslinden Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Hz. Ali, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663), Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'i (ö. 93/712) zikretmiştir. İbn Adî, bunların tenkitlerine dair bazı örnekler de nakletmiştir.⁶²

Sehâvî de Zehebî'nin listesinden farklı olarak sahâbe tabakasından bazı isimleri zikreder.⁶³

Yukarıdaki veriler ışığında hicrî dördüncü asırda ashâbın ricâl münekkitleri arasında zikredilmeye başlandığı söylenebilir. Bunun temel nedeni olarak günümüze ulaşan eserler arasında cerh-ta'dîl faaliyetiyle ilgilenen kişilere dair ilk kapsamlı açıklamaların bu dönemde yapılmaya başlanması olduğu belirtilmiştir. Yine

→

Seyyid Muhammed, *Sahâbe Neslinin Hadis İlmine Katkıları*, çev. Mehmet Eren, Ravza Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 89-93.

⁵⁸ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 171-172. krş. Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, ss. 36-38.

⁵⁹ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, ss. 79-81; A'zamî, Muhammed Ziyaurrahman, *Dirâsât fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Âlemu'l-kütüb, Beyrut, 1995/1415, s. 9; A'zamî, Muhammed Mustafa, *İslâm Fıkhı ve Sünnet Oryantalist Schacht'a Reddiye*, trc. Mustafa Ertürk, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 188.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru İhyâ'î-ulûm, Beyrut, 1997/1417, s. 100; Bu konudaki örnekler için bk. Hammâde, *el-Menhec*, s. 31.

⁶¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1992/1412, I, 36, 37, 38.

⁶² İbn Adî, *el-Kâmil fi Duafâ'r-Ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1984/1404, I, 47-50; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 56-57; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 19-20. Ayrıca bk. Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, “el-Mütekekkimûn fi'r-Ricâl”, *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, Halep, 1995/1413, s. 94-95; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, s. 292-293.

⁶³ Zehebî, “Zikru Men Yu'temedu Kavluh”, *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, Halep, 1990/1410, s. 172-173; Sehâvî, “el-Mütekekkimûn Fi'r-Ricâl”, *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, Halep, 1995/1413, s. 94-95.

ricâl münekkitlerine dair açıklamada bulunan âlimlerin listelerini oluşturma amaçlarındaki farklılığın bu şekilde tezâhür ettiği de tespit edilmiştir.⁶⁴

Fitne⁶⁵ diye ifade edilen ve Hz. Osman'ın (ö. 35/656) öldürülmesiyle başlayıp Cemel ve Sıffin savaşlarıyla devam eden olaylar sebebiyle bu tarihlerde ilk defa hadis uydurma faaliyetleri başlamıştır.⁶⁶ Bu durumun doğal bir sonucu olarak hadis rivayet edenlerin sıkı bir denetime tabi tutulması zaruret halini almıştır. Hadis uydurmacılığının, cerh ve ta'dîl hareketine kazandırdığı bu yeni boyutu, İbn Sîrîn (ö. 110/728) şöyle ifade etmiştir: "Önceleri isnaddan sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca⁶⁷ râvilerinizin adlarını söyleyin denmeye başlandı. Böylece sünnet ehline bakılır ve hadisleri alınır; bid'at ehline bakılır ve hadisleri alınmaz oldu."⁶⁸ Yine Mücâhid'den (ö. 103/721) gelen şu rivayet de rivayet usulünde meydana gelen değişikliği gözler önüne sermektedir: "Büşeyr el-Adevî (ö. ?), İbn Abbâs'a geldi ve hadis rivayet ederek "Resûlullah (as) şöyle buyurdu: Resûlullah (as) şöyle buyurdu..." demeye başladı. İbn Abbâs ise onun hadis rivayetine kulak vermiyor, ona bakmıyordu. Bunun üzerine Büşeyr, İbn Abbâs'a naklettiği hadisleri niçin dinlemediğini sordu? Bunun üzerine İbn Abbâs "Hadise yalan karıştırılmadan önce birisi Hz. Peygamber şöyle buyurdu dediğinde gözümüzü dört açar, dikkat kesilirdik fakat insanlar hırçın ve uysal deveye bindikleri (iyi kötü ayırımı yapmaksızın her yola girdikleri) zaman artık tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk."⁶⁹ demıştır. İbn Sîrîn ve İbn Abbâs'ın bu sözleri hadis uydurma teşebbüslerinin, cerh ve ta'dîl hareketlerinin hadis râvilerine yönelik ve giderek sistemleşen bir ilim haline gelmesine sebep olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁰ Sahâbe döneminde yapılan değerlendirmeler, İbn Sîrîn'in ifadesiyle fitne sonrası dönemde içerik ve amaç değiştirmiştir. Nitekim fitne sonrası dönemde râvilerin zabt açısından değerlendirilmelerine ek olarak adâlet açısından da tenkit edildikleri tespit edilmiştir.⁷¹

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, MÜFAV. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 36-40, 109

⁶⁵ Bk. Mustafa Çağrı, "Fitne", *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 156-158; Polat, Salahattin, "İsnadın Menşei ve Hadiste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerine Tartışmalar", *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 29-39.

⁶⁶ Bk. Umerî, Ekrem Ziya, *Buhûs fi Târîhi Sünneti'l-Müşerrefe*, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine, ts., s. 12-13; Ebû Gudde, Abdulfettâh, *Lemehât min Târîhi's-Sünneti ve Ulûmi'l-Hadis*, Mektebü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrut, 1429/2008, s. 94; M. Yaşar Kandemir, "Mevzû", *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 493; Yıldırım, Enbiya, "Hadis Uydurma Faaliyetinin Ortaya Çıkışı", *Hadis Problemleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 14-32. Hadis uydurulmasının Hz. Peygamber zamanında başladığına işaret eden rivayetlerin zayıflığı hakkında bk. Emin Âşıkutlu, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivayetler ve Delil Değeri", *MÜİFD.*, S. 29 (2005/2), ss. 5-26.

⁶⁷ Buradaki fitne ile kastedilen olaylar hakkında bk. Dâni, Azîz Reşîd Muhammed, *Üsüsü'l-Hüküm 'ale'r-Ricâl Hatta Nihâyeti'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicri*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2006/1427, s. 31 vd.; Karataş, Mustafa, *Hadis Rivâyet Tarihi*, ENSAR Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 148-149; Karataş, "Hadislerde İsnâd Sistemi", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 39, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 76-77.

⁶⁸ Müslim, Mukaddime 5; Tirmizî, İlel 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 209. Söz konusu nakli sened tenkidi açısından araştıran Arif Ulu, bu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olduğu kanaatine ulaşmıştır. bk. "Önceleri isnaddan sormazlardı..." Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD.*, Erzurum 2011, S. XXXIV, ss. 19-46.

⁶⁹ Müslim, Mukaddime 7.

⁷⁰ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394.

⁷¹ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 45.

Kısaca fitne olayını müteakip uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışı ile isnad sorma olayının da başladığı söylenebilir. Böylece hadislerin tedvin edilmesinde önemli rol oynayan hadis uydurmacılığı hadis rivayetinde isnad denilen ve râvi isimlerini vermek suretiyle haberin kaynağına inme imkânı sağlayan bir sistemin, hadisçiler arasında yaygın şekilde kullanılmasını sağlamıştır.⁷² Bu değerlendirmelere göre isnad, hadis rivayetinde ibtidai şekliyle sahâbe tarafından kullanılmaya başlanmış, zaman içinde gelişmiş ve sistemleşmiştir.⁷³

Hz. Peygamber ve sahâbe dönemindeki cerh-ta'dîl ilminin durumu genel hatlarıyla ifade edildikten sonra tâbiûn dönemindeki ricâl tenkidinin özelliklerine geçilebilir.

1.2. Tâbiûn Döneminde Cerh-Ta'dîl İlmî

Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan tâbiûn devri, ortalama hicri 150/767 yılına kadar devam etmiş olmakla birlikte yoğun olarak 65-135 (684-752) yılları arasına tekâbül etmektedir. Bu müddet içinde hicrî 100 yılından önce vefat edenler, büyük tâbiûnler olarak râviler tarihindeki yerini alır.⁷⁴ Öncelikle tâbiûnun hadis aldıkları kimselerin çoğunun sahâbî olduğunu, sahâbenin ise Ehl-i sünnet âlimlerince âdil kabul edildiğini belirtmek gerekir.⁷⁵

Kasıtlı olarak yalan söylemenin nadir görüldüğü bu nesilde, daha çok hata ve yanlışlara rastlanmakla birlikte, bu oran daha sonrakilere nisbetle yine de azdır. Bu gibi hata ve yanlışlar fitratın kaçınılmaz sonucu olarak değerlendirilirken, sıkça hata yapan veya rivayetinde tek kalan (teferrüd) râviler, genellikle küçük tâbiûnler dönemine tesadüf eder.⁷⁶

Tâbiûn devrinde de ricâl tenkitçiliği müstakil bir ilim halini alacak şekilde gelişme gösterememiş olmakla birlikte, hadis rivayetinin bir bölümü kabul edilen ve genellikle şifâhî olarak yapılan tâbiûn tenkitçiliğinin önemli bir özelliği olarak zabt ciheti ile beraber adâlet vasfının da araştırılmaya başlandığı tespit edilmiştir.⁷⁷

İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Tâvûs (ö. 106/725) ve İbn Sîrîn gibi bazı muhaddisler az da olsa zayıf râvileri tenkit etmiş, durumlarını açıklamışlardır. Râvilerle ilgili bu faaliyetlerin tabii sonucu olarak cerh-ta'dîl istihlaları doğmaya başlamıştır. Hicri ikinci asra gelindiğinde sahâbe ve büyük tâbiûnlerin vefa-

⁷² A'zamî, *Menhec*, s. 14; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 129 vd.; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 17.

⁷³ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 93 vd.; Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 518; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 7. Bu konudaki tartışmalar için bk. Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, ss. 304-312.

⁷⁴ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 173. Bu konuda ayrıca bk. Ulu, Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, ss. 9-12; Ulu, "Tâbiûn", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 328.

⁷⁵ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 173; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 352-353; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 20; Nuh, *Sahâbe Neslinin Hadis İlimine Katkıları*, ss. 34-41.

⁷⁶ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 52. krş. Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, s. 119-120.

⁷⁷ Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 82-87; Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, ss. 129-131; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 54; Âşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 395; Âşıkkutlu, *Fesevî ve Ricâl İlimindeki Yeri*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 2007, s. 85-86; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 68-83.

tı, râvilerle güvenin azalması ve zayıf râvilerin artması, bu râvilerin takibini gerekli kılmış ve böylece râvilerle ilgili istilahlara gelişme seyrine girmiştir.⁷⁸

Yahya el-Kattân'ın Şa'bî'nin ilk isnad araştırması yapan kişi olduğuna dair sözü⁷⁹ tâbiûn münekkittlerinin belirlenmesine yönelik ilk açıklamalardandır. İbn Maîn'den rivayet edildiğine göre tâbiûn âlimleri arasında ricâl tenkidinde bulunan ilk kişi İbn Sîrîn'dir.⁸⁰ Ricâl tenkidinde ilk defa daha yoğun olarak Şa'bî'nin mi yoksa İbn Sîrîn'in mi ilgilendiği konusunda var olan tartışma ile ilgili olarak yapılan araştırma sonucunda, Şa'bî olduğunu belirten görüşün isabetli olduğu tespit edilmiştir.⁸¹

İbnü'l-Medîni'ye göre ise hadisleri inceleyen, isnadları tetkik edenler arasında İbn Sîrîn, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ve İbn Avn yer almaktadır.⁸²

Tirmizî ise tâbiûndan ricâl tenkidinde bulunanlar arasında Hasan Basrî, Tâvûs b. Keysân, Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Nehaî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Süleyman et-Teymî (ö. 143/760) ve İbn Avn'ı (ö. 151/768) zikreder.⁸³

İbn Hibbân sahâbenin tenkit metodunu örnek alan tâbiûn münekkittleri arasında Medine'de Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/712), Ali b. Hüseyin (ö. 93/712), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/713), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) ile bunların öğrencileri durumunda olan İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Sa'd b. İbrâhim (ö. 125/743), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ve Hişâm b. Urve'ye (ö. 145/762) yer verir.⁸⁴

İbn Adî, İbn Hibbân'ın bahsetmediği Mesruk el-Hemedânî (ö. 63/682), Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Ebû Sâlih Zekvân (ö. 101/719), Atâ b. Ebû Rabah (ö. 114/732), Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735), Enes b. Sîrîn (ö. 118/732), Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), Ebû Husayn Osman b. Âsım el-Esedî (ö. 127/745), Mâlik b. Dinâr el-Basrî (ö. 131/748), Rabiâ b. Ebû Abdurrahman (ö. 136/753) ve Süleyman b. Mihrân el-A'meş'i de (ö. 148/765) zikreder.⁸⁵

Zehebî ricâl değerlendirmesinde bulunan kişiler arasında tâbiûn âlimlerinden Şa'bî, İbn Sîrîn, A'meş ve Ebû Hanîfe'ye yer verir.⁸⁶ Sehâvî ise Şa'bî ve İbn Sîrîn'e ilave olarak Saîd b. Müseyyeb ve İbn Cübeyr'i zikretmektedir. Sehâvî, tâbiûnların son asrında cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinde bulunan âlimlere ve bunların değerlendirmelerine örnekler de vermektedir.⁸⁷ Bu bilgilere göre tâbiûn âlim-

⁷⁸ Hammâde, *el-Menhec*, s. 33-34; *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 43. Ayrıca bk. Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, s. 49; Raşit Küçük, "İsnad", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIII, 155; Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, s. 122.

⁷⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, s. 208.

⁸⁰ İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 52.

⁸¹ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 110.

⁸² İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 52.

⁸³ Tirmizî, *es-Sünen*, (Kitâbü'l-İlel), V, 738.

⁸⁴ İbn Hibbân, *el-Mecruhîn*, I, 38-39; A'zamî, *Menhec*, s. 15; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 53; Âşıkkutlu, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, s. 85; Âşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 395.

⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 50-65; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 20; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 53-54.

⁸⁶ "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 172-173.

⁸⁷ Sehâvî, "el-Mütেকellimûn Fi'r-Ricâl", *Erbe'u resâil*, ss. 96-98.

lerinden kimlerin ricâl tenkidinde bulunduğuna yönelik açıklamaların hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren yapılmaya başlandığı görülmektedir.⁸⁸

Tâbiûn devri ricâl tenkitçiliğinin önemli bir özelliği, Resûlullah'ın hadislerini siyasî veya itikadî amaçlarla kullanma girişimlerine yönelik olmasıdır.⁸⁹ Bu bağlamda bu dönemde yalancı olmamak, Ehl-i bid'atten olmamak, dînî emir ve yasaklara dikkat etmek, naklettiği metni ezberlemek ve onun manasını bilmek şeklindeki kriterlerle râviler belli ölçütlere göre değerlendirilmişlerdir.⁹⁰ Bununla ilgili olarak örneğin Ebû Kılâbe (ö. 104/722) Ehl-i ehvâ⁹¹ ile ilim meclislerinde bir arada bulunulmaması ve onlarla münakaşalara girilmemesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Yine Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) ve Hasan Basrî (ö. 110/728) Ma'bed el-Cühenî'den (ö. 80/699) Kaderî olması sebebiyle sakınılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁹²

Bir râvinin zabtını değerlendirirken tâbiûn âlimlerinin "önceki rivâyetleriyle sonraki rivâyetleri arasında mu'araza", "bir hocanın bir talebesinin rivâyeti ile diğer talebelerinin rivâyetleri arasında mukâyese", "bir hocanın rivâyetlerini diğer hocaların rivâyetleri ile mukâyese"⁹³ gibi yöntemler kullandıkları belirtilmiştir.⁹⁴

Tâbiûn âlimleri tarafından kullanılan değerlendirme lafızları incelendiğinde bu dönemde "تتمة" (güvenilir) ve "صدوق" (doğru sözlü)⁹⁵ gibi kavramların kullanımının yaygınlaşmaya başladığı belirtilmiştir. Ayrıca bu dönemde râvinin adâlet açısından kusurlu olup olmadığına dair zikredilen ıstılahların kullanımının nispeten yaygın olduğu,⁹⁶ bununla birlikte nadirde olsa "تعرف وتنكر" (bazen ma'rûf bazen de münker/bilinmeyen hadisler rivâyet eder) gibi râvinin zabt durumunu belirtmek üzere bazı ifadelerin kullanıldığı da tespit edilmiştir.⁹⁷

1.3. Tebeu't-tâbiûn Döneminde Cerh-Ta'dîl İlmî

Hicri ikinci asrın ortalarında⁹⁸ tâbiûn devrinin sona erip tebeu't-tâbiûn devrinin başlamasıyla hadiste ricâl tenkitçiliği yeni bir aşamaya girmiştir. Bu dönemde

⁸⁸ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 51-64.

⁸⁹ Bk. Hasan es-Sa'idî, *el-Menhec*, ss. 134-138; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 38; Özsoy, *Hicrî 1. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri*, ss. 148-176.

⁹⁰ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 66-75.

⁹¹ İnanç ve davranışlarını beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlar anlamında bir tabirdir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Ehvâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 505-507.

⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 184; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 53; Zehebî, *Siyer*, VII, 207; Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 94-100.

⁹³ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1984/1404, III, 376; Bâcî, Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücbî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh Limen Harrece Anhu'l Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Ahmed Libzar, y.y., ts., III, 1151; Zehebî, *Târîh*, VIII, 381; Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 87-90.

⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 76-81.

⁹⁵ Bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 29; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, ts., IV, 77; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1988/1409, III, 4.

⁹⁶ Mesela Şa'bî, Hâris el-A'ver'i yalancı olmakla suçlamıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II, 273; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 222.

⁹⁷ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 95-104, 111.

⁹⁸ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 175.

İslam coğrafyasında ricâl tenkitçiliği daha da belirginleşmiş, hadis rivayetiyle meşgul olanların sayısı arttıkça tenkide uğrayanlar da çoğalmış ve pek çok münekkit hadisçi yetişmeye başlamıştır. Yanılma ve hatanın yanında bid'at, taassup, felsefe ve ilhad hareketlerinin daha da yaygınlaşması nedeniyle yalancılığın da bir hayli artış gösterdiği bu devirde,⁹⁹ Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan etbâ nesli hadislerin tedvini, cem'i ve muhafazası görevini üstlenmiştir.¹⁰⁰

İbnü'l-Medîne'ye göre tebeu't-tâbiîn tabakasında yer alan münekkitler Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Yahya el-Kattân ve İbn Mehdî'dir.¹⁰¹

Tirmizî ise Evzâî, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbnü'l-Mübârek, Yahyâ el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), İbn Mehdî ve diğer bazı âlimlerin râviler hakkında değerlendirmelerde bulduklarını ifade eder.¹⁰²

İbn Ebî Hâtim ve İbn Hibbân, bu dönemde ricâl tenkitçiliği ile uğraşanlar arasında Vâsıt'ta Şu'be b. Haccâc, Kûfe'de Süfyân es-Sevrî, Basra'da Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Medine'de Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne, Şam'da Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775) ve Mısır'da Leys b. Sa'd'ı zikretmektedir. Bunların içinde tenkitçiliği hadis ilminde özel bir ilgi alanı haline getirenlerin en ünlüleri Şu'be, Mâlik ve Süfyân es-Sevrî'dir.¹⁰³

İbn Adî ise tebeu't-tâbiîn münekkitleri arasında şu isimlere yer vermektedir: Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbnü'l-Mübârek, Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/803), Fazl b. Mûsâ es-Sinânî (ö. 192/807), Yahya b. Saîd el-Kattân ve İbn Uyeyne.¹⁰⁴

Zehebî, tebeu't-tâbiîni üç tabakaya ayırarak yüz altmış üç kişinin adını zikreder.¹⁰⁵ Sehâvî'nin tebeu't-tâbiîn münekkitlerine dair yer verdiği liste Zehebî'nin listesinin özeti gibidir.¹⁰⁶

Bu verilere göre tebeu't-tâbiîn tabakasındaki ricâl münekkitlerinin kimler olduğuna dair yapılan açıklamalarda bir ittifakın olmadığı görülmektedir. Bu nedenle münekkitlere nispet edilen râvi değerlendirme oranları esas alınarak yapılan araştırmada hicrî ikinci asırda cerh-ta'dille ihtisas alanı olarak ilgilenen münekkitlerin Şu'be, Süfyân es-Sevrî, İmâm Mâlik, İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ el-Kattân, İbn Mehdî ve İbn Uyeyne olduğu belirtilmiştir. Bu âlimlerin dikkat çeken özellikleri ise birbirleri arasında hoca-talebe ilişkisinin bulunmasıdır.¹⁰⁷

Hicrî II. asırda cerh-ta'dîl ilmi hoca-talebe ilişkisi düzleminde doğup gelişmekle birlikte bu talebelerin, bazı râviler hakkında hocalarının değerlendirmeleri-

⁹⁹ Bu konuda bk. Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 109-133.

¹⁰⁰ Bu hususla ilgili bk. Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, ss. 129-131; Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, s. 126; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 54-55; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 395-396; Arif Ulu, "Tebeu't-tâbiîn", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 217.

¹⁰¹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 52.

¹⁰² Tirmizî, *es-Sünen* (Kitâbü'l-İlel), V, 738.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1953/1372, I, 11-12; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 40; İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 43.

¹⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 67, 106; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21.

¹⁰⁵ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u-resâil*, ss. 175-184.

¹⁰⁶ Sehâvî, "el-Mütekelimûn Fî'r-Ricâl", *Erbe'u-resâil*, ss. 98-100.

¹⁰⁷ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 449.

nin aksine bazı içtihatlarda buldukları görülmüştür.¹⁰⁸ Münekkitlerin adâlet ve zabt konusunda benimsedikleri farklı değerlendirme esasları râvi hakkında farklı hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mesela özellikle Ehl-i bid'at râvilerden rivayet etme meselesinde münekkitler, râvilerin dâî (propagandist) olup olmaması, doğru sözlü olmaları halinde bu râvilerden hadis rivayetinin bir sakıncasının olup olmadığı ya da râvinin bid'atının tespit edilip edilmemesi gibi hususlardan dolayı farklı hükümlerde bulunabilmişlerdir.¹⁰⁹

Tebeu't-tâbiîn döneminde kullanılan değerlendirme lafızları bir bütün halinde incelendiğinde tâbiûn âlimleri tarafından kullanılan teknik ifadelerin daha yaygın olarak kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte tebeu't-tâbiîn münekkitleri tarafından çoğunlukla bir veya iki râviyi değerlendirmek için kullanılan ve teknik olmayan ifadelerin kullanımının da oldukça yaygın olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰

Başlangıçta talebelerin hocalarından duydukları not, tamamlama ve tashiîh şeklinde nakledilen rivayetlerin kenarına yazılan râvi ve mervi ile ilgili bilgiler, genel olarak hadis ilminin olduğu gibi cerh ve ta'dîl ilminin de ilk yazılı kaynakları olarak kabul edilmiştir.¹¹¹ Daha sonra ricâl ile ilgili bilgiler, merviyattan ayıklanarak, falan münekkidin ricâl hakkındaki görüşleri veya falanın ricâl hakkında filana yönelttiği sorular gibi adlarla biraraya getirilmiştir.¹¹² İşte başlangıçta genellikle şifahî olarak yürütülen tenkit faaliyetleri, tebeu't-tâbiîn döneminde tedvin edilmeye başlanmıştır. Bu konuda İbnü'l-Mübârek'le birlikte ricâl değerlendirmelerinin kaydedildiği eserlerin kaleme alınmaya başlandığı tespit edilmiştir.¹¹³ Zehebî de Yahya b. Saîd el-Kattân'ı cerh ve ta'dîlle ilgili sözlerini bir araya getiren ilk müelliflerden biri olarak değerlendirir¹¹⁴ ve bu dönemdeki telif çalışmalarına ait şu bilgiyi verir:

Bu devirde ve öncesinde müsnedler, câmiler, sünenler tasnif edilmiş; cerh ve ta'dîl, târih vb. adlar altında eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde sü-tun gibi kuvvetli, güvenilir ve sağlam râvilerle, fesleğen gibi gevşek ve zayıf olanların durumları açıklanmıştır.¹¹⁵

Cerh ve ta'dîlin, müstakil bir hadis ilmi olarak telakki edilmeye başlandığı etba' dönemi 220/835 yılı civarında sona ermiş,¹¹⁶ bunu takip eden yıllarda İbn

¹⁰⁸ Bazı örnek değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 127; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 94; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 178.

¹⁰⁹ Örnek değerlendirmeler için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 218; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 351.

¹¹⁰ Tebeu't-tâbiîn dönemi cerh-ta'dîl ilminin genel özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 115-487.

¹¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke: Turâsu'l-İslâmî, 1399/1979, I, 9. (Nâşirin mukaddimesi); Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21; Dâni, "Elfâzu'l-Cerh ve't-Ta'dîl Dirâse ve Tahlîl", el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, s. 8.

¹¹² bk. İbn Maîn, *Târîh*, I, 10. (Nâşirin mukaddimesi); Dâni, "Elfâzu'l-Cerh ve't-Ta'dîl", s. 8.

¹¹³ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 256.

¹¹⁴ Zehebî, *Mizânul-'itidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1995/1416, I, 110; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 352; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 39.

¹¹⁵ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 184; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

¹¹⁶ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 396; Arif Ulu, "Tebeu't-tâbiîn", XL, 217.

Sa'd'la başlayan ve aynı asrın son çeyreğine kadar devam eden zaman dilimi, uzman şahıslar ve tasnif açısından bu ilmin altın çağı olarak kabul edilmiştir. Bu zaman diliminde Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin temsil ettiği iki tabaka, bu sahadaki gelişmenin zirvesi olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁷ Bu dönemde târîh, tabakât, ilel, ma'rifetü'r-ricâl ve suâlât gibi adlarla, önceki münekkitlerin tenkit ve içtihatlarını da ihtiva edecek şekilde müstakil cerh ve ta'dîl eserleri tasnif edilmiş, ayrıca bu ilmin genel kuralları ve kendine özgü lafızları da teşekkül etmiştir.¹¹⁸

İbn Hibbân ve Zehebî'nin beyanına göre İbn Sa'd, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Züheyir b. Harb (ö. 234/848), Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî (ö. 234/848), Muhammed b. Nümeyr (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 247/861) ve Ahmed b. Sâlih (248/862) bu dönemin ünlü münekkidlerindedir. Bunların en meşhurları ise Ali b. el-Medînî, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'dir.¹¹⁹

2. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Buhârî, hicrî III. asrın ilk çeyreğinde cerh-ta'dîl ilminin kaidelerini ve istilahlarını yerleştirme konusunda açık bir şekilde katkıda bulunan münekkitlerin önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Cerh-ta'dîl konusunda esmâu'r-ricâl kitapları yanında târîhu'r-ruvât (râviler tarihi, kronoloji) ve tabakât (biyografi) kitapları da önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu bağlamda Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*, *et-Târîhu'l-Evsat* ve *ed-Duafâu's-Sagîr*'i bu kısma giren eserlerin önde gelenlerindedir.¹²⁰ Buhârî'nin zikredilen eserlerinde, râvilerin adâlet ve zabt bakımlarından bir kusurları tespit edildiğinde bunların kaydedildiği görülmektedir. Buhârî söz konusu cerh ve ta'dîl ifadelerini önceki münekkitlerden aktardığı gibi bazen kendi görüşlerini "قال أبو عبد الله" diyerek belirtmiştir.

Tespitlerimize göre Buhârî'nin cerh-ta'dîl lafzı kullandığı râvi sayısı yedi yüz civarındadır. Bunun yanısıra onun cerh edilen râvileri zikretmeye öncelik verdiğini söyleyebiliriz.¹²¹ Sika olduğunu belirttiği ve zayıflığına dair bir şey söylemediği râvilerin sayısı ise on bir binden fazladır. Buna karşılık tenkit ettiği hadis sayısı

¹¹⁷ Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56; Âşikkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 396. krs. Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, s. 64-65.

¹¹⁸ İbn Maîn, *Târîh*, I, 10-11. (Nâşirin mukaddimesi). Bu konuda yazılan eserlerin listesi için bk. Kâfî, *Menhec*, s. 40 vd.; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 22-23; Dâni, "Elfâzu'l-cerh ve't-ta'dîl", s. 8; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 54; Sehâvî, "el-Mütেকellimûn Fi'r-Ricâl", *Erbe'u resâil*, ss. 102-105; Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 185-186; Dâni, "Elfâzu'l-Cerh ve't-Ta'dîl", s. 12; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, s. 64-65. İbn Ebî Hâtîm (327/939) ile cerh ve ta'dîl edebiyatı yeni bir merhaleye ulaşmıştır. O, önceki ricâl kitaplarında yer alan terâcim, ilel ve garibu'l-hadis gibi konuları ayıklayarak sırf cerh ve ta'dîl bilgilerine tahsis ettiği *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserini telif etmiştir. bk. İbn Maîn, *et-Târîh*, I, 13-14. (naşirin mukaddimesi)

¹²⁰ Bk. Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fi Menhecî'n-Nakd 'Inde'l-Muhaddisin*, Dârü'n-nefâis, Ürdün, 1420/2000, s. 98; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 232; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

¹²¹ Aclân, *et-Târîhu'l-Kebîr*'de cerh edilen altı yüz on yedi, ta'dîl edilen yüz kırk dokuz toplam yedi yüz altmış altı râvi tespit etmiştir. bk. Leylâ Muhammed, *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbihi't-Târîhi'l-Kebîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuveyt Üniversitesi, 1998-1999, s. 287. krs. Hemmâm Saîd, *Menhec*, s. 155.

dört binden fazla olup onlar hakkında “أصح” (daha sahih), “صحيح” (sahih), “لا يصح” (sahih değil), “مرسل” (mürsel), “متقطع” (munkatı), “لا يتابع في حديثه” (hadisinin mütâbaatı yoktur),¹²² “لم يثبت حديثه” (hadisi sabit değildir) gibi hükümler vermiştir. *et-Târîhu'l-Kebîr* bir bütün olarak incelendiğinde cerh ve ta'dîl ile ilgili olarak verilen bilgilerin Buhârî'nin birçok ilmî özelliklerinden birini teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi *et-Târîhu'l-Kebîr*, İbn Ebî Hâtîm'in eseri gibi sadece cerh-ta'dîle hasredilmiş bir kitap değildir.

2.1. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlminde Otorite Olarak Kabul Edilmesi

Buhârî, münekkitleri tespit etmeye çalışan cerh-ta'dîl âlimleri tarafından otorite olarak kabul edilip münekkit listelerindeki yerini almıştır. O, ricâl tenkit ilminde hocaları ve akranları tarafından kendisinden övgüyle söz edilen birisidir. Ali b. el-Medînî, Horasanlı muhaddislerin cerh-ta'dîl durumlarını Buhârî'ye sormuş ve “Senin beğendiğin herkes bizce de makbuldür.”¹²³ diyerek Buhârî'ye olan güvenini dile getirmiştir. İmâm Müslim de Buhârî'nin hadis ve ricâl bilgisindeki üstünlüğünü övmüştür.¹²⁴ Bu konuyla ilgili olarak Tirmizî, “Irak ve Horasan'da ilel, tarih ve isnad alanında Buhârî gibisini görmedim.”¹²⁵ demiştir. Yine Tirmizî, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'ini kaynak olarak kullandığını ifade etmiş ve *İlel*'ini de Buhârî'ye cerh-ta'dîl ve hadis hakkında sorduğu sorular ve Buhârî'nin bu sorulara verdiği cevaplardan oluşturmuştur.¹²⁶ Buhârî ile çağdaş olup cerh-ta'dîl ilminde önemli bir yeri olan Ebû Hâtîm ise haberlerdeki tenkit metodunu ve rivayetlerdeki ricâlî seçme prensibini önceki münekkitlerden devralanlar arasında Buhârî'yi de zikretmiştir.¹²⁷

Buhârî'nin bu sahada söz sahibi olduğu, ricâl münekkitlerine dair bilgi veren İbn Hibbân, İbn Adî, Zehebî, Sehâvî ve İbn Hacer tarafından da dile getirilmiştir.¹²⁸ Buhârî, kendisinden sonra yazılan cerh-ta'dîl kitaplarında ricâl değerlendirmeleri aktarılan bir kişi olmuştur. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* ve *ed-Duafâ* adlı eserleri

¹²² Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 148. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Şayi', Abdurrahman ibn Süleyman, *el-Ehadîs'ulleti Kale Fîha'l-İmâmu'l-Buhârî "La Yutabeu Aleyh" fi't-Târîhi'l-Kebîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Ümmi'l-Kura, Mekke-i Mükerrreme, el-A'muc-câmi'i, 1422.

¹²³ Hatîb, *Târîh*, II, 17; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 76; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 406; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

¹²⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 68; Zehebî, *Târîh*, XIX, 247; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 411.

¹²⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 348; Zehebî, *Târîh*, XIX, 257; Zehebî, *Siyer*, XII, 432; Sübkî, *Tabakât*, II, 220.

¹²⁶ Tirmizî, *İlelül-Kebîr*, Tertip eden: Ebû Tâlib el-Kâdî, thk. es-Seyyid Subhî es-Samarrâî, es-Seyyid Ebû'l-Mu'atî en-Nûrî, Mahmud Muhammed el-Halîl es-Sa'ûdî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1989/1409, s. 23 vd.; İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 31; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 243.

¹²⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 57.

¹²⁸ Bk. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393, IX, 113-114; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 131-133; Zehebî, “Zikru Men Yu'temedu Kavluh”, *Erbe'u resâil*, s. 192; Sehâvî, “el-Mütellimün Fi'r-Ricâl”, *Erbe'u resâil*, s. 106; İbn Hacer, *Tağlîk*, II, 11; Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 81. Ayrıca Sem'anî gibi fıkıh usulcülerini de Buhârî'nin bu alandaki otoritesinden bahsetmektedir. bk. Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'anî, *Kavâtı'u'l-Edille fi'l-Usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1997/1418, I, 369.

Ukaylî, İbn Hibbân, İbn Adî, Hattâbî ve İbnü'l-Cevzî gibi birçok münekkît tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.¹²⁹

2.2. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlminde Mu'tedîl Olması

Buhârî'nin cerh-ta'dîl imamları arasında tenkit tarzı yönünden hangi gruba dâhil olduğunu ifade etmeden önce, râvi tenkidinde bulunan münekkîtlerin durumuyla ilgili olarak üç grubun karşımıza çıktığını belirtmemiz gerekmektedir. Bunlardan ilki tenkitlerinde müteşeddîd (katı/sert) olanlar: Bu münekkîtler cerhte katı bir tavır sergilerler. Yahya b. Saîd el-Kattân, Yahya b. Maîn ve Cûzcânî bu grupta zikredilen münekkîtlerdendir. İkinci grup münekkîtler ise tenkitlerinde mütesâhil (gevşek) olanlardır. Bu gruptakiler öncekilerin zıddı bir tavır ortaya koymuşlardır. Tirmîzî, Hâkim, Beyhâkî (ö. 458/1066) bu grupta zikredilen münekkîtlerdendir. Üçüncü bir grup ise tenkitlerinde mu'tedîl olanlardır. Bu gruptakiler birinci ve ikinci grup arasında orta bir yol tutarlar. Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve İbn Adî bu grupta zikredilen münekkîtlerdendir.¹³⁰ Buhârî ise cerh ve ta'dîlde mu'tedîl (mütevassıt) kabul edilir.¹³¹

İbn Hacer de münekkîtleri tabakalara ayırmış ve her bir tabakada müteşeddîd ve mütevassıt (orta yollu) münekkîtler olduğunu belirtmiştir. Dördüncü tabakada Ebû Hâtîm ve Buhârî'yi zikrederek Ebû Hâtîm'in müteşeddîd, Buhârî'nin ise mütevassıt olduğunu ifade etmiştir.¹³²

Buhârî'nin bir râvi için kullandığı en ağır cerh ifadeleri, o kimsenin güvenilemeyecek kadar zayıf olduğunu (متروك الحديث, منكر الحديث), muhaddislerin onun hakkında fikir beyan etmediğini (سكتوا عنه) söylemekten ibarettir. Yani Buhârî "فيه نظر" ve "تركوه" gibi yumuşak ifadelerle yetinmiştir. Şüphesiz bu, onun ahlakî anlayışını olduğu kadar cerh ve ta'dîldeki dikkatini ve itidâlini de göstermektedir Hadis uydurmakla tanınan kimseler hakkında bile yalancı (كذاب) ifadesini pek nadir kul-

¹²⁹ Bk. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhim b. Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, (Sünenü Ebû Dâvud ile birlikte), thk. İzzet Ubeydu'd-De'as-Âdil es-Seyyid, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997/1418, I, 314; İbnü'l-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkin*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1986/1406, I, 7, 16, 32; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 244; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 217; Karacabey, Salih, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, SIR Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 165.

¹³⁰ Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'ü resâil*, s. 172; Zehebî, *el-Mûkizâ fi İlmi Mustalahi'l-Hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1985, s. 83-84; Sehâvî, "el-Mütekellimûn Fi'r-Ricâl", *Erbe'ü resâil*, s. 138 vd.; Muhammed b. Abdullah Hebdân, *ed-Derârî'l-Meknûne Fi'l-Emâkini'l-Mensûre*, Dâru'l-'âsime, Riyad, 1995/1416, s. 40; Talâl Ömer, "Lemhetun min Kavâ'idî'l-Muhaddisîn fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", *Mecelletun el-mecme'u'l-fikhi'l-İslâmî*, Yıl 2, S. 3, Mekke 1989/1409, s. 43.

¹³¹ Buhârî, *et-Târîhu's-Sagîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Eserin Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî, Dâru'l-ma'rîfe, Beyrut, 1986/1406, I, 19. (muhakkikin girişi); Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'ü resâil*, s. 172; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 81, 84.

¹³² İbn Hacer, *en-Nüket âlâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994, II, 482; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Esiletî'l-Asereti'l-Kâmile*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebül-matbu'âtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1984/1404, s. 162-163.

lanmıştır.¹³³ Bizzat kendisi, “Ümit ediyorum ki kıyamet günü, Allah beni giybet yüzünden hesaba çekmeyecektir. Zira ben kimseyi giybet etmedim.”¹³⁴ demiştir. Ayrıca Buhârî'nin râvileri tevsîk ve tecrîh etmede mübalağa ifade edecek “الأستاذين” (Hocaların hocası) ya da “وضاع” (hadis uyduran) gibi lafızları çok fazla kullanmaması da mu'tedîl olmasıyla ilgilidir.¹³⁵

Sonuç

Erken dönem âlimlerinden biri olan Buhârî, ricâl ve cerh-ta'dîl gibi hadis ilimlerinde uzmanlaşmış ve hicrî üçüncü asrın başlarında otorite kabul edilmiştir. Her ne kadar ricâl ilminin temelleri Buhârî'den önce atılmış ise de Buhârî'nin *Târîh*'leri ricâl ilminin önemli kaynakları arasındadır. Onun *et-Târîhu'l-Kebîr* başta olmak üzere *et-Târîhu'l-Evsat*, *et-Târîhu's-Sagîr* ve *ed-Duafâu's-Sagîr* adlı eserleri bu alanda yeni bir metotla tasnif edilmiş önemli ricâl ve cerh-ta'dîl kaynaklarıdır.

İnsan zaafî ve hadis uydurmacılığı sebebiyle ortaya çıkarak daha sonra ayrı bir ilim haline gelen cerh-ta'dîl “fitne” diye anılan Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayıp Hz. Ali ile Muâviye arasında devam eden ve hadis uydurmacılığını başlatan olaylar ile râvilerin sıkı bir denetime tâbi tutulması gerekli kılınmış, isnad sistemiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Sahâbe ve tâbiûn döneminde şifahî olarak yürütülen cerh-ta'dîl ilmi, tebeu't-tâbiîn döneminde tedvin edilmeye başlanmıştır. Bu dönemin akabinde ise cerh-ta'dîl ilminde de altın bir devir teşekkül etmiştir. Buhârî bu ilimde eserleri ve değerlendirmeleriyle önemli bir münekkittir. Buhârî, münekkittir aranan vasıflar olan âdil ve tarafsız olmak gibi özellikleri taşımıştır. Yine Buhârî cerh-ta'dîl ilminde mu'tedîl bir münekkit olarak kabul edilmiş, onun bu tavrı ricâl değerlendirmelerine de yansımıştır.

Kaynakça

- Aclân, Leylâ Muhammed, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbihi't-Târîhi'l-Kebîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuveyt Üniversitesi, 1998-1999.
- A'zamî, M. Mustafa, “Buhârî”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 368-372.
- , *Menhecû'n-Nakd 'İnde'l-Muhaddisîn Neş'etuhu ve Târîhuhu*, Mektebetu'l-kevser, Riyad, 1990/1410.
- Âşikkutlu, Emin, *Hadîste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmî*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 1997.
- , “Cerh ve Ta'dîl”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 394-401.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, ts., I-IX.
- , *et-Târîhu'l-Evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehidân, Dâru's-samiği, Riyad, 1998/1418, I-II.
- , *et-Târîhu's-Sagîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Eserin Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406, I-II.

¹³³ Zehebî, *Târîh*, XIX, 259; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 672; Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Guddê, Beyrut, Mektebetu matbu'âti'l-İslâmiyye, 2004/1425, s. 182; A'zamî, *Dirâsât*, s. 370; A'zamî, “Buhârî”, VI, 370; Dihlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, s. 186; Kâsmî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 21.

¹³⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 332; Sübkî, *Tabakât*, II, 224; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 672; İbn Ebî Ya'lâ, Ebî'l-Hüseyn Muhammed el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Câmî'atu Ümmî'l-kura, Riyad, 1419, II, 255.

¹³⁵ Zehebî, *Siyer*, XII, 440-441; Sübkî, *Tabakât*, II, 224; Leknevî, *er-Ref'*, s. 182; Umerî, *Dirâsât*, s. 99.

- , *Kitâbu'd-Duafâi's-Sagîr*, (Nesâî'nin *ed-Duafâ'sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1986/1406.
- , *el-Câmi'u'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihi ve Eyyâmih*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., er-Risâletu'l-âlemiyye, Beyrut, 1432/2011, I-V.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî, *Ahvâlu'r-Ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Samerrâî, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1985/1405.
- Çakın, Kamil "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitabiyât, 2007, ss. 117-139.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh, "Halku Kur'an Meselesi", çev. Mücteba Uğur, *AÜFD*, XX, ss. 307-321.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM. Yayınları, İstanbul, 2012.
- , *Buhârî'nin Sahîhi ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya 2003.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru ihyâ'i-ulûm, Beyrut, 1997/1417.
- Hammâde, Fârûk, *el-Menhecü'l-İslâmî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru't-taybe, Riyad, 1997/1418.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, OTTO, Ankara, 2012.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001/1422, I-XVII.
- , *el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye*, Medine ts.
- Itr, Nüreddîn, *Usûlü'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve İlmü'r-Ricâl*, Tab'atun muvesseâ, Dîmeşk, 1427/2007.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürçânî, *Esâmî Men Revâ Anhum Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*, thk. Amir Hasan Sabrî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmîyye, Beyrut, 1994/1414.
- , *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1984/1404, I-VII.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Dâru'l-fîkr, Beyrut, ts., I-LXXX.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1953/1372, I-IX.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-feyhâ, Dîmeşk, 2000/1421.
- , *Tağlîku't-Ta'lik Alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Said Abdurrahman, el-Mektebü'l-İslâmî, Amman, 1985/1405, I-V.
- , *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Âdil Mürsid, İbrahim Zeybek, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, ts., I-IV.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1992/1412, I-III.
- , *Kitâbu's-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393, I-X.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Turâsu'l-İslâmî, Mekke, 1399/1979, I-II.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn Itr, Dâru'l-melâh, I-II.
- İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdilkerim, *Tahrîcu'l-Ehâdisil-Merfû'ati'l-Müsnedeti fi Kitâbi't-Târîhi'l-Kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî*, Ümmül' Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din 1991/1412, I-III.
- İbnü'l-Cevzî, Ebî'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1986/1406, I-III.
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin ed-Dimeşkî, *Hayatu'l-Buhârî*, thk. Mahmud Arnavut, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1992.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- , *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV., Ankara, 1989.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetu matbu'âti'l-İslâmîyye, Beyrut, 2004/1425.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Va'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fîkr, Kahire, 1984/1404.
- Sâlih, Subhî, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV., İstanbul, 2009.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, "el-Mütekellimûn Fi'r-Ricâl", *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmîyye, Halep, 1995/1413.
- Sübki, Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru ihyâ'i'l-kütübî'l-Arabî, 1413/1992, I-X.
- Tuğlu, Nuri "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansımaları (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dinî Araştırmalar*, c. 8, S. 23, ss. 153-170.
- Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, MÜFAV. Yayınları, İstanbul, 2015.

- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1984/1404, I-IV.
- Ulu, Arif, ""Önceleri isnaddan sormazlardı...." Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD.*, Erzurum 2011, S. XXXIV, ss. 19-46.
- Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fi Menheci'n-Nakd 'Inde'l-Muhaddisin*, Dâru'n-nefâis, Ürdün, 1420/2000.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, MÜİFAV., Yayınları, İstanbul, 1996.
- , *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, MÜİFAV. Yayınları, İstanbul, 1998.
- Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ter. Ahmed Naim, DİB. Yayınları, Ankara, 1987, (*Tecdî Mukaddimesi*).
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1983/1403, I-XXV.
- , *Mizânu'l-İ'tidâl Fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1995/1416, I-VII.
- , "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep, 1990/1410.